

РЕАЛІЗАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ САМООСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

У статті здійснено аналіз поняття "індивідуальність" як наукової проблеми; подано визначення поняття "індивідуальна самоосвітня діяльність"; запропоновано алгоритм реалізації програми індивідуальної діяльності вчителя музичного мистецтва на основі компонентів самоосвіти. Класифіковано педагогічні умови створення сучасного методичного супроводу індивідуалізації самоосвіти вчителів музичного мистецтва в системі післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: *індивідуальність, самоосвіта, компоненти самоосвіти, творчий потенціал, система післядипломної освіти, вчитель, особистісно-професійний розвиток, індивідуальна освіта, андрагогіка.*

В статтє осуществлен анализ понятия "индивидуальность" как научной проблемы, дано определение понятия "индивидуальная самообразовательная деятельность"; предложен алгоритм реализации программы индивидуальной самообразовательной деятельности учителей музыкального искусства на основе компонентов самообразования. Классифицированы педагогические условия создания индивидуализации самообразования учителей в системе последипломного педагогического самообразования.

Ключевые слова: *индивидуальность, самообразование, компоненты самообразования, творческий потенциал, система последипломного образования, учитель, лично-профессиональное развитие, индивидуальная образование, андрагогика.*

In the article analysis of the concept "identity" as a scientific problem is given, the definition of "individual self-educational activity" is outlined, an algorithm for an implementation of the program of individual self-education of music teachers, which is based on the components of self-education, is proposed. Pedagogical conditions for the creation of teachers self-education is classified to customize the system of postgraduate teaching self-education.

Key words: *personality, self-education, self-education components, creativity, the system of postgraduate education, teacher, personal-professional development, individual education, andragogy.*

Постановка проблеми. Модернізація післядипломної педагогічної освіти орієнтована на створення умов щодо особистісно-професійного вдосконалення діяльності вчителя на основі індивідуалізації самоосвіти та інноваційних освітніх

тенденцій: збагачення змісту освіти шляхом упровадження особистісно орієнтованого, компетентнісного підходів; використання фундаментально-систематичних знань; спрямування самоосвіти на посилення практичного та дослідницького освітнього процесу; збільшення кількості авторських, проблемно-тематичних фахових курсів підвищення кваліфікації; самостійна підготовка вчителів, індивідуалізація, інтеграція освіти в самоосвіту (А. Греков, Л. Левчук).

В умовах формування нового педагогічного мислення індивідуалізацію самоосвіти визначено одним із пріоритетних напрямів особистісно-професійного розвитку вчителя, зокрема педагога-музиканта. Це зумовлено залученням вчителів музичного мистецтва у світове інформаційне співтовариство, зокрема до сфери інноваційних мистецько-педагогічних знань, умінь, компетентностей. Пріоритет самоосвітніх умінь, здатність планування та проектування індивідуальної стратегії самоосвіти спрямовує педагогів-музикантів на шлях оволодіння актуальним самоосвітнім досвідом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання індивідуальності самоосвіти досліджувалося в різних аспектах: *філософському* (М. Бердяєв, Г. Гак, І. Ільїн, А. Камю, І. Кант, В. Розанов, Ж. Сартр, Є. Фрому та ін.), *психологічному* (Б. Анан'єв, А. Адлер, А. Маслоу, В. Мерлін, Г. Олпорт, Ю. Орлов, К. Роджерс, С. Рубінштейн та ін.) та *педагогічному* (В. Сухомлинський, М. Пирогов, К. Ушинський). Результати багатьох наукових праць відображені в передових ідеях західної гуманістичної педагогіки та психології А. Маслоу та дослідженнях відомих дидактів: Б. Анан'єва, О. Гребенюка, Т. Гребенюк, В. Ільїна, О. Пехоти. Крім того, проблема індивідуалізації самоосвіти стала об'єктом дослідження сучасної педагогіки.

Нова галузь педагогіки, яка цілісно сконцентрована на складових індивідуальності, підкреслює актуальність зазначеної вище проблеми, розглядає механізми стимулювання як індивідуалізації освіти, так і самоосвіти сучасної людини [3, с. 2].

Формулювання цілей статті. У процесі розвитку андрагогіки зростає інтерес до індивідуалізації самоосвіти вчителів музичного мистецтва, що обґрунтовано переглядом змісту післядипломної педагогічної освіти, розробленням інноваційних методів, технологій, підходів, принципів навчання мистецької педагогіки. Оскільки проблема індивідуалізації самоосвіти вчителів музичного мистецтва як актуальна наукова проблема ще не була об'єктом окремого дослідження, вона потребує детального теоретичного аналізу.

Мета статті – здійснити аналіз терміна "*індивідуальність*" як наукової проблеми; дати визначення поняття "*індивідуальна самоосвітня діяльність вчителя*"; розробити алгоритм реалізації програми індивідуальної самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва на основі компонентів самоосвітньої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі засвоєння мистецьких цінностей учителі музичного мистецтва проявляють готовність до самоосвіти через сприйняття та оволодіння новою інформацією та знаннями, що сприяє індивідуальному самоствердженню, самоідентифікації, рефлексії спеціаліста. Індивідуалізація самоосвіти визначає актуалізацію оптимального

вибору власного освітнього шляху, темпу, ритму, послідовності програми саморозвитку. Це вимагає від учителя формування необхідних педагогічних якостей сформованої емоційно-вольової сфери: самостійності, незалежної педагогічної позиції.

На наш погляд, становлення індивідуальної освіти відбувається завдяки поєднанню складових розвитку та саморозвитку людини через взаємозв'язок та взаємопроникнення освіти в самоосвіту, виховання в самовиховання, удосконалення в самовдосконалення (див. схему).

Схема. Становлення індивідуальної освіти

На думку І. Якиманської, "така індивідуалізація є новітнім розумінням самовичерпності, самоцінності, унікальності особистісного підходу до оволодіння знаннями, духовно-ціннісним досвідом. Отже, на вищому етапі розвитку самоосвіти вона трансформується в індивідуальну освіту завдяки взаємодії та співпраці обох частин процесу саморозвитку" [10, с. 152].

Індивідуальна освіта як вищий рівень самоосвіти ґрунтується на неповторності інтегральних якостей індивідуальності, персоніфікується, не втрачаючи ознак типовості, стаючи джерелом успіху людини та суспільства в умовах безперервної освіти.

У сучасній педагогіці індивідуальності самоосвіта вчителя розглядається як цілісне вираження його творчої потреби в самореалізації, свободі та творчості, прагненні до особистісно-професійного зростання, реалізації потенційних можливостей людини.

В умовах "відкритої освіти" педагоги-музиканти можуть вільно визначати свої науково-дослідницькі інтереси, актуальну тему самоосвітньої діяльності, здійснювати педагогічні проекти, систематизацію власного педагогічного досвіду на основі педагогіки співробітництва, аналізувати науково-теоретичні позиції та результати практичної діяльності колег із різних точок зору педагогічної науки та практики.

З метою обґрунтування проблеми індивідуалізації самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва необхідно звернутися до аналізу позицій педагогіки індивідуальності [2]. Означена наука вивчає проблеми психології (закономірності

і механізми розвитку індивідуальності) та педагогіки (управління розвитком індивідуальності, засоби та умови її формування). Функцією педагогіки індивідуальності є дослідження психологічних і педагогічних засобів, умов розвитку та формування індивідуальності людини, основних її складових [6]

Педагогіка індивідуальності спрямована на вивчення індивідуальності людини, її сутнісної характеристики в аспекті освітньої, самоосвітньої та самовиховної діяльності. Ще І. Кант зазначав, що індивідуальність дає можливість проявитися людині як вільній та незалежній особистості [9].

На думку Б. Анан'єва, особистість є "вершиною" структури психічних якостей, а індивідуальність – "глибиною" особистості. Індивідуальність людини проявляється у рисах характеру, темпераменті, звичках, специфіці інтересів, пізнавальних процесах (відчуттях, сприйманні, пам'яті, мисленні, уяві), здібностях, потребах, індивідуальному стилі діяльності. Отже, особистість неповторна у своїй індивідуальності [1].

В. Мерлін під поняттям "*індивідуальність*" розуміє не особливу групу складових людини, що протистоять типовим, а особливу функціональну констеляцію тих же якостей, які в інших зв'язках формують нові, удосконалені соціально-типові риси. Учений доводить існування інтегральної індивідуальності, що є реальною формою існування людини, спираючись на особливий характер зв'язків між усіма її якостями [4, с. 13-14].

К. Роджерс розглядає індивідуальність як вищий рівень розвитку людини в онтогенезі. До типу "*повноцінно функціонуючої людини*" психолог відносить тих особистостей, які повною мірою використовують власні здібності і таланти, реалізують творчий потенціал і рухаються до повного пізнання себе і сфери своїх переживань [5].

Є. Коваленко, М. Ярмаченко визначають індивідуальність як "сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших людей" [5, с. 224]. Н. Якса пропонує більш широке розуміння поняття "індивідуальність": "неповторність, своєрідність особистості кожної людини, яка визначається сукупністю рис, властивостей її психіки і формується під впливом різних чинників антропосоціогенезу [11, с. 51].

Проаналізувавши розроблені наукові дослідження з означеної проблеми, під категорією "*індивідуальність*" ми розуміємо виражену неповторність, своєрідність психіки кожної людини, що здійснює самоосвітню діяльність у якості суб'єкта власного саморозвитку в соціально-економічних умовах розвитку глобалізованого суспільства.

На наш погляд, в індивідуальності людини закладені приховані джерела її самоосвіти (індивідуальні задатки та здібності), що одночасно є механізмами її стимулювання. Отже, при розробці індивідуальних програм самоосвіти як найпоширенішої форми активізації самоосвіти викладачі-андрагоги спиралися на викладені вище положення про сутність індивідуальності. Під час організації практичних занять зі слухачами фахових курсів показником ефективної самоосвітньої діяльності були розроблені вчителями індивідуальні програми самоосвіти, зміст структури яких відображено у таблиці 1.

**Програма індивідуальної самоосвітньої діяльності
вчителя музичного мистецтва**

Перелік спрямованості самоосвітньої діяльності	Зміст кожного напрямку активізації самоосвіти учителя музичного мистецтва
<i>Мої цілі</i>	актуалізація та самореалізація, позитивна мотивація до професійної діяльності, прагнення підвищувати педагогічну майстерність
<i>Мої дії</i>	удосконалення професійних умінь, навичок, діяльності на основі інтеріоризації нової інформації; рефлексія професійної діяльності, узагальнення педагогічного досвіду
<i>Мої цінності</i>	розвиток і розширення системи ціннісних орієнтацій індивідуальності як класифікації морально-етичних принципів, що детермінують діяльність
<i>Моя "Я – концепція"</i>	реальний розвиток і поглиблене уявлення про себе, зміцнення позитивної "Я – концепції у майбутньому", адекватної професійної самооцінки та механізмів позитивної захищеності, адекватне формування цілісної "Я – концепції вчителя"
<i>Моя стратегія</i>	визначення напрямів та перспектив подальшого внутрішнього зростання; прогнозування кар'єрного зростання і вдосконалення власної професійної біографії
<i>Мої завдання</i>	активізація розвитку когнітивної сфери як здатності до абстрактного і узагальненого розуміння і диференціації, категоризації явищ навколишнього світу; рефлексія власної діяльності, індивідуального досвіду
<i>Мої самоосвітні вміння</i>	розвиток мотиваційно-виконавських, психолого-педагогічних, методико-практичних, мистецько-педагогічних, художньо-творчих самоосвітніх умінь
<i>Мій результат самоосвіти</i>	аналіз реалізації поставлених цілей самоосвіти, порівняння їх із отриманим результатом

У процесі створення індивідуальної програми самоосвіти вчителі музичного мистецтва використовували технологію самопроекування (за М. Поташником), яка ґрунтується на вивченні всіх складових самодіагностики і має розвиваючу спрямованість. Здійснення технологій самопроекування включає характеристику ціннісно-сміслових утворень, рівень інтелектуального, мотиваційного, емоційного, волевого, предметно-практичного розвитку індивідуальності.

Орієнтований план технології самопроекування (за М. Поташником) продемонстровано у таблиці 2.

Технологія самопроекування

Самодіагностика	Проблемний аналіз власної діяльності, фіксація проблем та їх причин
<i>Формування концепції "Я – професіонал у майбутньому"</i>	вибір стратегії саморозвитку, перехід у новий стан, проєкування основних напрямків роботи над собою
<i>Конкретизація найближчих цілей</i>	очікувані результати цілей

<i>Конкретизація найближчих завдань</i>	очікувані результати вирішення завдань
<i>Укладання плану реалізації цілей та завдань</i>	орієнтована індивідуальна програма самоосвіти вчителя
<i>Реалізація</i>	здійснення індивідуальної програми самоосвіти вчителя
<i>Педагогічна рефлексія</i>	аналіз результатів самопроєктування

У Київському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів учителі музичного мистецтва, які проходили курси підвищення кваліфікації, залучалися до науково-педагогічної діагностики/самодіагностики. Із цією метою використовувалися схеми-опитування, карти самооцінки, тести рефлексії. Альтернативними методами вивчення розвитку самоосвіти вчителя були спостереження за професійною діяльністю, оцінювання рівня підготовки презентацій, портфоліо, кейса; проведення інтерв'ю з педагогами-музикантами, тренінгових занять із проблем самоосвіти, самовдосконалення; розв'язання творчих професійно-педагогічних завдань та ін.

Наступний етап розвитку самоосвіти включав зміст і засоби розвитку "Я – концепції". Робота із формування й розвитку власної "Я – концепції в майбутньому" велася на основі активізації механізмів самопізнання у таких напрямках: *поглиблення уявлень учителів про особливості їхнього характеру, потреб, мотивів, здібностей; допомога в усвідомленні їх досвіду у професійно-педагогічній культурі; розширення сфери мислєдїяльності фахівців у напрямі їх особистісно-професійного зростання; спонукання до самоосвіти, самопізнання, самовизначення, саморозвитку, самовдосконалення тощо.*

Отже, на наш погляд, поняття "індивідуальна самоосвітня діяльність учителя" необхідно розглядати в якості індивідуального орієнтира щодо створення постійної системи особистісно-професійного зростання на основі індивідуальної програми самоосвіти, яка ґрунтується на результатах самопізнання й саморегуляції, є необхідною умовою самоорганізації й самоконтролю фахівця. Спираючись на концептуальні позиції педагогіки індивідуальності, ми вважаємо, що сучасному вчителю важливо не тільки розвивати якості, що сприяють успішній та продуктивній професійній діяльності, а й допомогти йому створити необхідні педагогічні умови щодо повної реалізації потенційних можливостей у системі післядипломної педагогічної освіти.

Для того, щоб процеси самоосвіти були продуктивними, важливе усвідомлення вчителем мистецьких дисциплін цілей, завдань і можливостей самоосвіти, його активна участь як у навчально-самостійній, так і у творчій діяльності; потрібні певний досвід досягнення успіху й саморегуляції, адекватність самоосвіти стилю, методам, технологіям зовнішнього впливу та умовам діяльності; важливий прояв творчої активності вчителя.

Для розробки індивідуальної програми самоосвіти пропонувався алгоритм готовності до самоосвіти на основі взаємозв'язку її компонентів: **ціннісно-мотиваційного, емоційно-вольового, інформаційно-комунікативного, організаційно-рефлексивного** (табл. 3).

**Алгоритм індивідуальної програми самоосвіти
вчителів музичного мистецтва**

Мотиваційно-ціннісний компонент самоосвітньої діяльності	Самодіагностика цінностей професійної діяльності та особистісного саморозвитку (самооцінка, рейтинг учителя; засвоєння гуманістичних цінностей; актуалізація мотивів у професійно-особистісному саморозвитку)
Емоційно-вольовий компонент самоосвітньої діяльності	Позитивне сприйняття себе як педагога; поглиблене вивчення психологічно-педагогічної літератури із саморозвитку; тренінги саморегуляції. Вибір змісту і способів саморозвитку у сфері педагогічної діяльності; участь в інноваційній діяльності
Інформаційно-комунікативний компонент самоосвітньої діяльності	Оволодіння знаннями й досвідом педагогічної діяльності та особистісного саморозвитку (вивчення спеціальної та психолого-педагогічної літератури, досвіду вчителів, участь у науково-дослідній роботі). Організація спілкування, взаємодії з учнями. Оволодіння технологіями діалогу культур, толерантної поведінки в інформаційному просторі
Організаційно-рефлексивний компонент самоосвітньої діяльності	Використання методик самодіагностики професійно-особистісного розвитку, аналіз ситуацій самореалізації, самоствердження, самовизначення

При розробці *індивідуальної програми самоосвіти* у системі післядипломної освіти необхідно створити методичну підтримку для вчителів.

Під час реалізації *мотиваційно-ціннісного компонента* методисти та викладачі закладів системи підвищення кваліфікації здійснювали методичний супровід, який полягав у поглибленні уявлень учителів щодо особистісно-професійних потреб, створенні класифікації мотивів самоосвітньої діяльності, вивченні індивідуальних особливостей темпераменту, характеру, здібностей, усвідомленні своїх професійних нахилів, інтересів та здібностей.

Емоційно-вольовий компонент самоосвітньої діяльності потребував особливого методичного супроводу самоосвіти: розширення сфери діяльності вчителів з метою їх особистісно-професійного самовираження; спонукання вчителів до самопізнання, самовизначення, саморозвитку; надання консультацій із питань структурування образу "Я – реального професіонала", *корекції образу "Я – ідеального"* (постановка завдань самоосвіти), вибору засобів самоосвіти. Інформаційно-комунікативний компонент організації самоосвітньої діяльності вчителів потребував навчально-методичних та практичних занять для засвоєння слухачами основ педагогічної комунікації, вивчення шляхів подолання конфліктів та механізмів налаштування на успішну діяльність; розширення інформаційної культури сучасного педагога-музиканта, оволодіння ним програмним забезпеченням ІКТ.

У системі післядипломної освіти *організаційно-рефлексивний компонент* самоосвітньої діяльності вчителя вимагав методичного супроводу, що передбачав

обговорення питань самоосвіти (індивідуально та у групі), обмін досвідом організації самоосвітньої діяльності на засіданнях методичних об'єднань, у творчих групах тощо. У процесі педагогічної підтримки вчителів та реалізації ними індивідуальних програм самоосвіти ми керувалися такими принципами: **принцип усвідомленої перспективи** (людина, що сама себе створила "self-made"), застосування якого дало можливість кожному вчителю брати активну участь у власній освіті та саморозвитку; **принцип гнучкості** самоосвітньої діяльності дозволив зміст та шляхи особистісно-професійного саморозвитку реалізувати у відповідності з можливостями індивідуальності; **принцип особистісно орієнтованого підходу** забезпечує атмосферу колективної співтворчості між учителями, співпраці, довіри, взаємозбагачення, підвищує якість самоосвіти і стимулює особистісний розвиток учителя.

Індивідуально-типологічний підхід разом із **організаційно-рефлексивним компонентом** забезпечує готовність учителів до професійно-особистісної самоосвіти. Аналіз результатів вихідного діагностування свідчить про зміни цінностей і мотивацій, підвищення самооцінки діяльності вчителів. На результати дослідницької роботи позитивно вплинуло володіння методами самоствердження і рефлексії.

Одним із методів дослідження індивідуальних змін вчителів, був **опис досвіду самоосвіти та технологій самонавчання**, в якому знайшли відображення інтегральні якості людини: самооцінка, самопізнання, рівень становлення особистісних цінностей, мотивів, навчальних досягнень.

Широко використовувався **метод порівняння монографічних та зовнішніх характеристик** рівнів самоосвітньої діяльності.

У результаті створення програм індивідуальної самоосвіти 70% вчителів музичного мистецтва відзначали, що у них підвищилася самооцінка, з'явилося прагнення до самопізнання; 36% фахівців відкрили в собі нові інтегральні якості, вміння. Більшість педагогів, які брали участь у дослідженні, зазначили, що спостерігалось більш уважне ставлення до себе та учнів.

Індивідуалізація самоосвіти сприяла корекції емоційно-вольової сфери вчителя, а саме: формуванню вмінь саморегуляції, переосмисленню мотивації педагога, його соціальних установок. Біля 80% учителів музичного мистецтва підкреслили, що укладання ними індивідуальної програми самоосвіти сприяло розвитку їх творчих здібностей, істотно вплинуло на стимуляцію самоосвіти, активізацію інтегральних якостей індивідуальності: самостійності, ініціативи, наполегливості, терпіння.

Отже, реалізація ціннісно-змістової та індивідуально-творчої спрямованості самоосвіти значною мірою пов'язана з гуманістичною орієнтацією сучасної акмеології, оскільки визначає її продуктивність, особистісно-ціннісне значення, обґрунтовує створення необхідних педагогічних умов як чинників особистісно-професійного зростання вчителя.

У ході дослідно-експериментальної роботи було здійснено діагностику рівнів самоосвіти вчителів, що брали участь в експерименті. Ми переконалися, що дослідження значно змінило ставлення вчителів до самоосвіти та її місця у класифікації особистісно-професійних цінностей. За даними експерименту "Моя

самооцінка", високим позитивним показником характеризуються всі компоненти, які вказували на готовність до самоосвітньої діяльності вчителів музики. Проте найбільш продуктивним виявився *мотиваційно-ціннісний* компонент як чинник активізації професійної та індивідуально-творчої самоосвіти, як здатність до реалізації власного потенціалу.

Висновок. Отже, навчально-освітнє середовище системи післядипломної освіти здатне здійснювати сучасний методичний супровід індивідуалізації самоосвіти вчителів музики за умови дотримання таких **педагогічних умов**: *самоосвітня діяльність* є безперервним процесом, зміст якої спрямований на самопізнання й самовдосконалення вчителем себе як індивідуальності; *розвиток самоосвітньої діяльності* реалізується на основі оволодіння інноваційними та комунікативними технологіями, методами творчої педагогічної діяльності; *впровадження алгоритму* індивідуальної програми самоосвітньої діяльності вчителя спрямоване на поєднання структурних (мета, зміст, форми, методи) та функціональних (когнітивний, мотиваційний, проектувальний, організаційний, комунікативний) складових; *структура самоосвіти* повинна бути наповнена індивідуально-значущим змістом, завдяки якому розв'язуються професійно-педагогічні завдання, регулюються принципи ціннісно-сислового підходу, професіоналізму, індивідуалізації, суб'єктності. Реалізація комплексу педагогічних умов забезпечує ефективне функціонування та розвиток індивідуальної самоосвіти сучасного фахівця мистецького циклу.

Перспективи подальших досліджень полягають у розгляді механізмів стимулювання індивідуальної самоосвіти як чинників особистісно-професійного самовдосконалення вчителів музичного мистецтва в системі післядипломної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б. К психологии студентского возраста / Б. Ананьев // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Л. : Психология. – 1974. – С. 3 –15.
2. Владиславлев А. Непрерывное образование: проблемы и перспективы / А. Владиславлев. – М. : Молодая гвардия, 1978. – 175 с.
3. Гребенюк О. Основы педагогики индивидуальности / О. Гребенюк, Т. Гребенюк. – Калининград : Янтарный сказ, 2000. – 572 с.
4. Мерлин В. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 256 с.
5. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена НАПН України М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
6. Психологічна енциклопедія / автор-упор. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. – (Енциклопедія ерудита).
7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становления человека / К. Роджерс ; пер. с англ. – М. : Прогрес = Универс, 1994. – 480 с.
8. Трохимец А. В. Становление и реализация идей педагогики индивидуальности в системе высшего образования : автореф. дисс. на

соискание ученой степени канд. пед. наук : 13.00.08 / Айна Владиславовна Трохимец. – Калининград, 2001. – 29 с.

9. Философский энциклопедический словарь [Текст] / под ред. Е. Губского и др. – М. : ИНФРА. – М., 1997. – 576 с.

10. Якиманская И. Технология личностно-ориентированного образования / И. Якиманская. – М., 2000. – 253 с.

11. Якса Н. Соціально-педагогічний тезаурус : словник / Н. Якса. – Житомир : ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – 154 с.

Дата надходження до редакції: 01.11.2013 р.